



БЕЛАРУСКАЯ
МОВА

ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ ДЛЯ ШКОЛЬНІКАЎ І СТУДЭНТАЎ

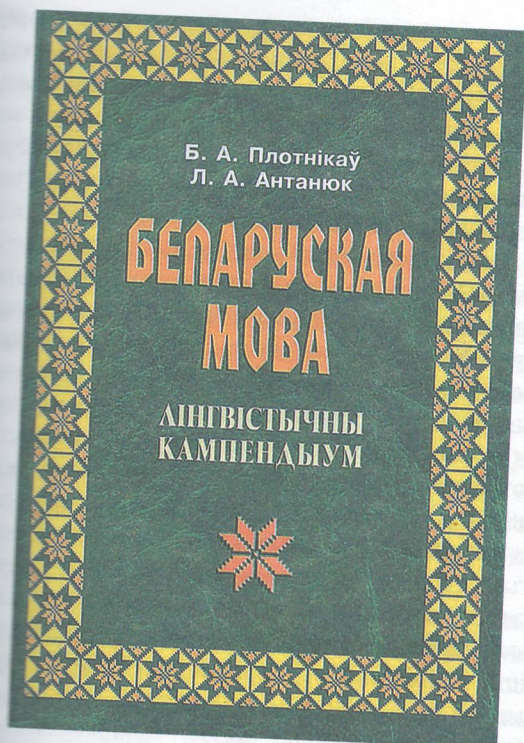
РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

БЕЛАРУ́СКАЯ МОВА, адна з усходнеславянскіх моў, нацыянальная мова беларускага народа.

Б.м. належыць да славянскай групы індаеўрапейскай сям'і моў. Славяне як сфарміраваная этнічная супольнасць упершыню былі зафіксаваны ў візантыйскіх пісьмовых крыніцах 4—6 стст. У гэты час яны карысталіся адной агульнаславянскай мовай-асновай, або праславянскай мовай, якая складалася з блізкароднасных дыялектаў.

Рассяленне славянскіх плямён у 6—7 стст. істотна паслабіла ўнутраныя сувязі, што і прывяло ў 8—9 стст. да пераўтварэння дыялектаў у самастойныя славянскія мовы. У гэты час сфарміравалася і агульнаўсходнеславянская (старажытнаруская, усходнеславянская) мова як адзіная для ўсходніх славян. Яе адноснае адзінства захоўвалася ў эпоху Кіеўскай Русі да 13 ст. Ад праславянскай мовы яна часткова захавала фанетычную сістэму, граматычны лад і асноўны лексічны фонд.



Да арт. *Беларуская мова*. Вокладка кнігі «Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум» Б. Плотнікава, Л. Антанюк. 2003.

У 6—9 стст. у агульнаўсходнеславянскай мове адбыліся пэўныя працэсы, што абумовілі ўтварэнне ў ёй шэрага спецыфічных рыс у галіне фанетыкі: поўнагалоссе; *берегъ, голова*; пачатковае [o] на месцы спалучэння *je: *озеро, олень*; шыпячыя [ж] і [ч] на месцы спалучэння гукаў [d], [t], [k] з [j]: *межа, ночь* і інш.

У 11—13 стст. адбылося т.зв. падзенне рэдукаваных галосных *ъ* і *ь*, а фанетычная сістэма ўсходнеславянскіх моў істотна наблізілася да сучаснага выгляду.

У галіне марфалогіі старажытная сістэма скланення назоўнікаў (па асновах) змянілася на новыя тыпы скланення (па родах), што абумовіла змены склонавых канчаткаў назоўнікаў. Дзеяслоў набыў катэгорыю трывання, але страціў тыя формы прошлых часоў, як аорыст, імперфект і часткова плюсквамперфект.

Істотна папоўніўся лексічны склад мовы за кошт утварэння новых слоў ад агульнаславянскіх каранёў, змянення семантыкі традыцыйных слоў, а таксама запазычанняў з грэчаскай, латынскай, фінскіх і цюркскіх моў.

У 2-й палавіне 13 ст. Кіеўская Русь падзялілася на асобныя феадальныя княствы, што садзей-

нічала актывізацыі на беларускіх землях мясцовых гаворак і фарміраванню беларускай народнасці і яе мовы. На гэты перыяд прыпадае фарміраванне рускай і ўкраінскай народнасцей і іх моў. Блізкасць усходнеславянскіх моў, што развіліся з агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы, пацвярджаецца агульнасцю іх некаторых фанетычных рыс, якія адсутнічаюць у заходне- і паўднёваславянскіх мовах: поўнагалоссе (рус. *золото, берег*; бел. *золата, бераг*; укр. *золото, берег*; параўн. балгарскае *злато, бряг*; польскае *złoto, brzeg*), наяўнасць гукаў [ж], [ч] на месцы старажытных спалучэнняў *dj, *tj (бел. *мяжа, свечка*; рус. *межа, свеча*; укр. *межа, свіча*, з *medja, *svetja; параўн. балгарскае *межда, свещ*; польскае *miedza, świeca* і інш.), замена агульнаславянскага спалучэння *je ў пачатку слова на [o] (бел. *алень, адзін*; рус. *олень, один*; укр. *олень, один*; параўн. балгарскае *слеп, един*; польскае *jelen, jeden* і інш.).

У галіне марфалогіі ўсходнеславянскія мовы толькі часткова захавалі складаную (аналітычную) форму выражэння прошлага часу (бел. *прышоў быў*), а таксама трацілі адрозненні ў тыпах скланення назоўнікаў множнага ліку і інш.

Лексіка ўсходнеславянскіх моў характарызуецца большай колькасцю запазычанняў з іншых моў у параўнанні з заходнеславянскімі і паўднёваславянскімі мовамі, а таксама наяўнасцю агульных слоў, што адсутнічаюць у астатніх славянскіх мовах: бел. *сорок*; рус. *сорок*; укр. *сорок*; бел. *сям'я*; рус. *семья*; укр. *сім'я*; бел. *дзевяноста*; рус. *девяносто*; укр. *дев'яносто* і інш.

Разам з тым кожная з усходнеславянскіх моў мае шэраг сваіх адметных лексічных адзінак, неўласцівых іншым славянскім мовам. Напрыклад, у Б.м.: *бацька, падлетак, паляўнічы, шпак, певень, сківіца, скроня, чарот, суніца, навальніца, золак, летуценне, пакута* і многія інш.

Як катэгорыя пэўнай гістарычнай эпохі, нацыянальная мова фарміруецца ў перыяд пераўтварэння народнасці ў нацыю, якая характарызуецца агульнасцю тэрыторыі, мовы, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу насельніцтва. Мова выступае як адзін з найважнейшых кансалідуючых фактараў, які яднае, ператварае народнасць у нацыю.

Як і іншыя развітыя нацыянальныя мовы, беларуская нацыянальная мова функцыянуе ў некалькіх формах, асноўнымі з якіх выступаюць: літаратурная мова, тэрытарыяльныя дыялекты, сацыяльныя дыялекты (жаргоны).

Сучасная беларуская літаратурная мова, адна з форм беларускай нацыянальнай мовы, якая на дадзеным этапе абслугоўвае культурныя запатрабаванні грамадства і выконвае камунікатыўную функцыю ў мастацкай літаратуры, навуцы і адукацыі, сродках масавай інфармацыі, дзяржаўных установах і інш.

Тэрмін «сучасная» ў дачыненні да беларускай літаратурнай мовы пакуль канчаткова не акрэслены. Спроба вызначыць храналагічныя межы сучаснай беларускай літаратурнай мовы ад часу з'яўлення першых арыгінальных (аўтарскіх) беларускіх твораў у 19 ст. супярэчыць адной з найважнейшых прымет літаратурнай мовы — наяўнасці аднастайных (адзіных) нормаў яе ўжывання ў грамадстве.

У беларускай літаратурнай мове 19 ст. не існавала ўстойлівых графічных, арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў. На Б.м. не ствараліся падручнікі, не вялося навучанне, яна не дапускалася ў сферу справаводства.

Храналагічнай мяжой сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляецца т. зв. «нашаніўскі перыяд» (пачатак 20 ст., час выдання газеты «Наша ніва» ў 1906—15). Для яго характэрна станаўленне лексічнага складу, нацыянальных нормаў, функцыянальных стыляў і іншых спецыфічных асаблівасцей Б.м. На старонках газеты былі надрукаваны творы чалавечага пакалення беларускіх пісьменнікаў (Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, М. Гарэцкага, З. Бядулі, Ц. Гартнага, К. Каганца, Ядвігіна Ш. і інш.).

Тэрмін «беларуская» азначае, што гэта мова беларусаў, асноўнага насельніцтва Рэспублікі Беларусь, дзяржаўная мова нашай краіны (*гл. Дзяржаўная мова*).

Пад тэрмінам «літаратурная мова» ў сучасным мовазнаўстве разумеюць найвышэйшую форму выяўлення нацыянальнай свядомасці і нацыянальнай культуры, што ўспрымаецца носьбітамі мовы як правільная, узорная, унармаваная мова.

Літаратурная мова, гістарычна сфарміраваная сістэма агульнаўжывальных моўных элементаў, маўленчых сродкаў, што прайшлі працяглую культурную апрацоўку ў пісьмовых і вусных тэкстах аўтарытэтных майстроў слова, у зносінах носьбітаў нацыянальнай мовы.

У літаратурнай мове сканцэнтраваны такія моўныя сродкі, якія дазваляюць найбольш дакладна, выразна і дыферэнцыравана называць

ваць складаны свет ідэй, уяўленняў, пачуццяў яе носьбітаў, усю разнастайнасць прадметаў, паняццяў і з'яў навакольнай рэчаіснасці. Асноўнае прызначэнне літаратурнай мовы — забяспечваць зносіны людзей, што размаўляюць на гэтай нацыянальнай мове, ва ўсіх сферах грамадскай дзейнасці.

Літаратурная мова — катэгорыя гістарычная. Яна фарміруецца на пэўным этапе сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця этнасу, калі ў грамадстве ўзнікае ўсведамленне пра неабходнасць у больш дасканалым, чым тэрытарыяльныя дыялекты, агульнаразумелым сродку зносінаў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця і дзейнасці. Гістарычнасць літаратурнай мовы выяўляецца: у паступовай зменлівасці моўных норм; у фарміраванні функцыянальных стыляў мовы, стылістычнай дыферэнцыяцыі сродкаў выражэння, павелічэнні лексічна-фразеалагічнага фонду мовы, выпрацоўцы тэрміналогіі; у развіцці пісьменнасці, назапашванні разнажанравых пісьмовых помнікаў (тэкстаў); у стварэнні кандаўча-прававых актаў, накіраваных на ахову літаратурнай мовы як агульнанацыянальнай духоўнай каштоўнасці.

Літаратурная мова валодае шэрагам уласцівасцей, што істотна адрознівае яе ад іншых форм нацыянальнай мовы:

1) існуе ў вуснай і пісьмовай формах у адрозненне, напрыклад, ад тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, якія прадстаўлены пераважна вуснай формай (хоць на некаторых з іх нярэдка ствараюцца мастацкія творы і друкуюцца перыядычныя выданні);

2) гэта кадыфікаваная моўная сістэма, якой уласцівыя адзіныя, абавязковыя для ўсіх носьбітаў устойлівыя нормы; моўныя нормы мэтанакіравана ўдасканальваюцца і фіксуюцца ў граматыках і нарматыўных слоўніках;

3) гэта поліфункцыянальная падсістэма, прыдатная для выкарыстання ў разнастайных сферах чалавечай дзейнасці;

4) гэта функцыянальная дыферэнцаваная падсістэма мовы, якая ў залежнасці ад сферы выкарыстання і ўскладзеных на яе функцый падзяляецца на разнавіднасці (кніжную і размоўную) і функцыянальныя стылі (навуковы, афіцыйны, публіцыстычны, стыль мастацкай літаратуры);

5) літаратурная мова сацыяльна прэстыжная; як адзін з найважнейшых кампанентаў культуры яна ўяўляе сабой такую камунікатыўную

сістэму нацыянальнай мовы, на якую арыентуюцца ўсе, хто ёй карыстаецца, незалежна ад ступені валодання літаратурнай формай;

6) ёй уласціва пэўная варыянтнасць, якая мае стылістычныя і сэнсавыя адценні;

7) для літаратурнай мовы характэрна стабільнасць, без чаго было б немагчыма абменьваша культурнымі каштоўнасцямі паміж пакаленнямі носьбітаў гэтай мовы; стабільнасць забяспечваецца падтрыманнем стылёвых традыцый і захаваннем кадыфікаваных нормаў, што рэгулююць сінхронічнае існаванне і развіццё мовы.

Для вызначэння нацыянальнай спецыфікі літаратурнай мовы прынятае значэнне маюць сацыяльныя ўмовы яе існавання, або моўная сітуацыя, у якой узнікае, развіваецца і функцыянуе літаратурная мова.

Зараз Б.м. уваходзіць у сотню найбольш развітых моў свету. Яна з'яўляецца дзяржаўнай мовай Рэспублікі Беларусь. Паводле перапісу насельніцтва 1999 яе назвалі роднай 73,6% жыхароў Беларусі.

Моўная сітуацыя кардынальна ўплывае на фарміраванне і выкарыстанне ў маўленчай дзейнасці сістэмы стыляў, на актуалізацыю эвалюцыйных змен у галіне лексікі, лексічнай семантыкі, фразеалогіі, словаўтварэння, арфаэпіі, часткова ў сінтаксісе, ідыяматыцы, тыпалогіі тэкстаў і інш.

П.А. Міхайлаў.